

CHEGARA XAVFSIZLIGIGA TAHDID SOLUVCHI OMILLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Rayimov To'liqinjon G'aybullayevich

*O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va
mudofaa universiteti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi asosiy omillar va ularni bartaraf etish yo'llari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Davlat chegarasi mamlakat suvereniteti, hududiy yaxlitligi, siyosiy barqarorligi va milliy xavfsizligini ta'minlovchi muhim strategik hudud hisoblanadi. Shu bois chegara hududlarida yuzaga keladigan noqonuniy migratsiya, kontrabanda, transmilliy jinoyatchilik, giyohvand moddalar va qurol-yarog'larning noqonuniy aylanishi, ekstremistik g'oyalar tarqalishi, axborot xurujlari hamda ekologik va ijtimoiy xavf omillari davlat xavfsizligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Maqolada mazkur tahdidlarning kelib chiqish sabablari, ularning chegara xizmati faoliyatiga ta'siri hamda ularni bartaraf etishda huquqiy, tashkiliy, texnik, profilaktik va xalqaro hamkorlik mexanizmlarining ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *Chegara xavfsizligi, davlat chegarasi, milliy xavfsizlik, tahdid omillari, noqonuniy migratsiya, kontrabanda, transmilliy jinoyatchilik, profilaktika.*

Аннотация: *В данной статье научно-теоретически анализируются основные факторы, угрожающие пограничной безопасности, а также пути их устранения. Государственная граница рассматривается как важная стратегическая территория, обеспечивающая суверенитет, территориальную целостность, политическую стабильность и национальную безопасность страны. В связи с этим такие угрозы, как незаконная миграция, контрабанда, транснациональная преступность, незаконный оборот наркотических средств и оружия, распространение экстремистских идей, информационные атаки, экологические и социальные риски, оказывают серьёзное влияние на безопасность государства. В статье раскрываются причины возникновения данных угроз, их влияние на деятельность пограничной службы, а также значение правовых, организационных, технических, профилактических мер и международного сотрудничества в их устранении.*

Ключевые слова: *Пограничная безопасность, государственная граница, национальная безопасность, факторы угрозы, незаконная миграция, контрабанда, транснациональная преступность, профилактика.*

Annotation: *This article provides a scientific and theoretical analysis of the main factors threatening border security and the ways to eliminate them. The state border is considered an important strategic area that ensures national sovereignty, territorial integrity, political stability and national security. In this regard, threats such as illegal migration, smuggling, transnational crime, illicit trafficking of drugs and weapons, the spread of extremist ideas, information attacks, environmental and social risks have a*

serious impact on state security. The article examines the causes of these threats, their influence on the activities of border services, and the importance of legal, organizational, technical, preventive and international cooperation mechanisms in addressing them.

Keywords: *Border security, state border, national security, threat factors, illegal migration, smuggling, transnational crime, prevention.*

KIRISH

Hozirgi davrda davlat chegaralarini ishonchli qo'riqlash va chegara xavfsizligini ta'minlash har bir mamlakat milliy xavfsizlik siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki davlat chegarasi nafaqat mamlakat hududiy yaxlitligini belgilovchi chiziq, balki uning suvereniteti, siyosiy barqarorligi, iqtisodiy manfaatlari va fuqarolar osoyishtaligini himoya qiluvchi muhim strategik makondir. Shu jihatdan chegara xavfsizligi masalasi faqat harbiy yoki huquqiy soha doirasida emas, balki ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, axborot va xalqaro munosabatlar tizimi bilan uzviy bog'liq holda o'rganilishi zarur bo'lgan dolzarb muammolardan biridir.

Bugungi globallashuv sharoitida chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi omillar mazmuran murakkablashib, ko'lami kengayib bormoqda. Noqonuniy migratsiya, kontrabanda, giyohvand moddalar va qurol-yarog'larning noqonuniy aylanishi, transmilliy jinoyatchilik, terrorizm va ekstremizm xavfi, axborot xurujlari, odam savdosi, noqonuniy iqtisodiy aloqalar hamda chegara hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolar davlat xavfsizligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, zamonaviy tahdidlarning yashirin, tezkor va tarmoqlashgan shaklda yuzaga chiqishi chegara xizmati faoliyatidan yangicha yondashuvlarni talab etadi.

Chegara xavfsizligini ta'minlashda tahdidlarni o'z vaqtida aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish va oldini olish choralarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Chunki har qanday xavf-xatar faqat yuzaga kelganidan keyin bartaraf etilsa, uning oqibatlarini davlat, jamiyat va fuqarolar hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois chegara xavfsizligi tizimida profilaktik choralar, tezkor nazorat, axborot almashinuvi, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, harbiy xizmatchilarning kasbiy tayyorgarligi va davlat organlari o'rtasidagi hamkorlik alohida o'rin tutadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi omillar faqat tashqi xavf manbalari bilan cheklanmaydi. Ayrim hollarda chegaraoldi hududlaridagi ishsizlik, aholining huquqiy madaniyati yetarli emasligi, noqonuniy savdo yo'llarining shakllanishi, axborot yetishmovchiligi va nazorat mexanizmlaridagi kamchiliklar ham xavfsizlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, tahdidlarni bartaraf etish uchun faqat kuch ishlatish yoki nazoratni kuchaytirish yetarli emas, balki ijtimoiy profilaktika, huquqiy targ'ibot, mahalliy aholi bilan hamkorlik va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash ham muhim hisoblanadi.

Chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi omillarni bartaraf etishda zamonaviy texnik vositalar va raqamli monitoring tizimlaridan foydalanish ham tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Videokuzatuv, dronlar, elektron nazorat tizimlari, biometrik identifikatsiya, tezkor aloqa vositalari va axborot bazalarining integratsiyasi chegara nazoratining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Biroq ushbu vositalarning samarasi ularni boshqaruvchi mutaxassislarining malakasi, tezkor qaror qabul qilish qobiliyati va xizmatga mas'uliyatli yondashuvi bilan bevosita bog'liqdir.

Shu nuqtayi nazardan, chegara xavfsizligini mustahkamlashda huquqiy, tashkiliy, texnik, profilaktik va ma'naviy-ma'rifiy choralarni uyg'un holda amalga oshirish zarur. Tahdidlarning oldini olishda chegara qo'shinlari, bojxona, ichki ishlar, migratsiya, mahalliy hokimiyat organlari va xalqaro hamkorlik tuzilmalari o'rtasidagi muvofiqlashtirilgan faoliyat muhim natija beradi. Ayniqsa, chegaraoldi hududlarida yashovchi aholining hushyorligi, qonunlarga hurmat ruhida tarbiyalanishi va davlat organlari bilan hamkorligi xavfsizlikni ta'minlashning muhim omillaridan biri sanaladi.

Ushbu maqolada chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi asosiy omillar, ularning kelib chiqish sabablari va oqibatlari, shuningdek, ularni bartaraf etishning huquqiy, tashkiliy, texnologik, profilaktik hamda xalqaro hamkorlikka asoslangan yo'llari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Mavzuni o'rganish orqali chegara xavfsizligini ta'minlashda kompleks yondashuv zarurligi, harbiy xizmatchilarning kasbiy tayyorgarligi, zamonaviy monitoring vositalari va davlat organlari o'rtasidagi hamkorlikning amaliy ahamiyati asoslab beriladi.

Asosiy qism

Chegara xavfsizligi davlatning milliy xavfsizlik tizimida alohida strategik ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlardan biridir. Davlat chegarasi mamlakat suvereniteti, hududiy yaxlitligi, siyosiy mustaqilligi, iqtisodiy barqarorligi va fuqarolar osoyishtaligini ta'minlovchi muhim himoya chizig'i hisoblanadi. Shu sababli chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi omillarni o'z vaqtida aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini chuqur o'rganish va bartaraf etish choralari ishlab chiqish har qanday davlat uchun dolzarb vazifa sanaladi.

Bugungi globallashtirish sharoitida chegara xavfsizligiga tahdidlar avvalgidek faqat qurolli bosqin yoki hududiy da'volar ko'rinishida namoyon bo'lmayapti. Ular tobora murakkab, yashirin, iqtisodiy, ijtimoiy, axborot va mafkuraviy shakllarda yuzaga chiqmoqda. Ayniqsa, transmilliy jinoyatchilik, noqonuniy migratsiya, kontrabanda, odam savdosi, giyohvand moddalar va qurol-yarog'larning noqonuniy aylanishi, terrorizm va ekstremizm g'oyalarining tarqalishi chegara xavfsizligiga jiddiy tahdid soluvchi omillar sifatida qaraladi.

Chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi asosiy omillardan biri noqonuniy migratsiyadir. Noqonuniy migratsiya davlat chegarasini belgilangan tartibga xilof ravishda kesib o'tish, soxta hujjatlardan foydalanish, yashirin yo'llar orqali harakatlanish yoki migratsiya tartib-qoidalarini buzish holatlarida namoyon bo'ladi. Bunday jarayonlar faqat chegara rejimining buzilishi bilan cheklanib qolmaydi, balki

jinoyatchilik, mehnat bozoridagi tartibsizliklar, ijtimoiy muammolar va xavfsizlikka doir boshqa tahdidlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashda chegara nazorati, hujjatlarni tekshirish, biometrik identifikatsiya va migratsiya organlari bilan axborot almashinuvi muhim ahamiyatga ega.

Kontrabanda ham chegara xavfsizligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jiddiy omillardan biridir. Tovar-moddiy boyliklar, giyohvand moddalar, qurol-yarog', valyuta, dori vositalari yoki boshqa taqiqlangan mahsulotlarni yashirin olib o'tish davlatning iqtisodiy manfaatlariga, jamoat tartibiga va fuqarolar xavfsizligiga zarar yetkazadi. Kontrabanda holatlari ko'pincha uyushgan guruhlar, korrupsion aloqalar, yashirin yo'laklar va texnik vositalardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Bu esa chegara xizmati xodimlaridan yuqori darajadagi hushyorlik, kuzatuvchanlik, tezkor fikrlash va qonuniy harakat qilish ko'nikmalarini talab etadi.

Chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi yana bir muhim omil — transmilliy jinoyatchilikdir. Bunday jinoyatchilik bir davlat hududi bilan cheklanmaydi, balki bir necha mamlakatlar hududida harakat qiluvchi guruhlar orqali amalga oshiriladi. Odam savdosi, noqonuniy qurol savdosi, giyohvand moddalar yetkazib berish yo'llari, soxta hujjatlar tayyorlash va moliyaviy jinoyatlar transmilliy jinoyatchilikning keng tarqalgan shakllaridandir. Bunday tahdidlarni bartaraf etishda faqat ichki nazorat yetarli bo'lmaydi. Davlatlararo hamkorlik, tezkor axborot almashinuvi, qo'shma profilaktik tadbirlar va xalqaro huquqiy mexanizmlardan foydalanish zarur.

Terrorizm va ekstremizm xavfi ham chegara xavfsizligi masalasida alohida e'tibor talab qiladi. Chegara hududlari ayrim hollarda ekstremistik guruhlar, noqonuniy qurollangan tuzilmalar yoki radikal g'oyalarni tarqatishga urinuvchi shaxslar uchun harakat yo'lagi sifatida foydalanilishi mumkin. Bunday holatlarning oldini olish uchun chegara xizmati harbiy xizmatchilari nafaqat jismoniy va taktik jihatdan, balki mafkuraviy, psixologik hamda axborot xavfsizligi nuqtayi nazaridan ham tayyor bo'lishi kerak. Shubhali shaxslarni aniqlash, noqonuniy targ'ibot materiallarini fosh etish, mahalliy aholi bilan hamkorlik qilish va tezkor tuzilmalar bilan aloqa o'rnatish bu borada muhim ahamiyatga ega.

Axborot xurujlari ham zamonaviy chegara xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi yangi tahdidlar qatoriga kiradi. Bugungi kunda chegara xizmati faoliyatiga oid yolg'on ma'lumotlar tarqatish, ijtimoiy tarmoqlar orqali vahima uyg'otish, noqonuniy harakatlarni muvofiqlashtirish yoki davlat organlariga nisbatan ishonchsizlik kayfiyatini shakllantirishga urinishlar kuzatilishi mumkin. Shuning uchun chegara xavfsizligini ta'minlashda axborot xavfsizligi madaniyatini oshirish, rasmiy axborot manbalarining faolligini kuchaytirish, xodimlarning raqamli savodxonligini rivojlantirish va tezkor axborot almashinuvi tizimini takomillashtirish zarur.

Chegaraoldi hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolar ham xavfsizlikka bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ishsizlik, aholining huquqiy bilimlari yetarli emasligi, noqonuniy savdo yo'llarining shakllanishi, ayrim hududlarda iqtisodiy

imkoniyatlarning cheklanganligi fuqarolarning noqonuniy faoliyatlarga aralashib qolish ehtimolini oshiradi. Shu sababli chegara xavfsizligini faqat kuch ishlatish yoki nazorat choralari kuchaytirish orqali ta'minlab bo'lmaydi. Bunda mahalliy aholining huquqiy madaniyatini oshirish, ijtimoiy profilaktika ishlarini olib borish, yoshlar bandligini ta'minlash va davlat organlari bilan aholi o'rtasidagi ishonchli hamkorlikni rivojlantirish muhimdir.

Chegara xavfsizligiga tahdidlarni bartaraf etishda huquqiy asoslarning mustahkamligi muhim o'rin tutadi. Davlat chegarasini qo'riqlash, chegara rejimini ta'minlash, chegara nazorat punktlarida harakatlanish tartibi, fuqarolar va transport vositalarini tekshirish, huquqbuzarliklar uchun javobgarlik masalalari aniq huquqiy me'yorlar bilan belgilanadi. Harbiy xizmatchilar va mas'ul xodimlar ushbu me'yornlarni puxta bilishi, xizmat jarayonida qonuniylik, adolat va inson huquqlariga hurmat tamoyillariga amal qilishi zarur. Chunki chegara xavfsizligini ta'minlashda qat'iylik bilan birga qonuniylik ham asosiy mezon bo'lib qoladi.

Tahdidlarni bartaraf etishning muhim yo'llaridan biri — zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishdir. Videokuzatuv tizimlari, termal kameralar, dronlar, signalizatsiya qurilmalari, elektron nazorat bazalari, biometrik tekshiruv tizimlari va tezkor aloqa vositalari chegara hududlarini nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq texnik vositalar o'z-o'zidan xavfsizlikni ta'minlab bera olmaydi. Ularni boshqaradigan xodimlarning bilim darajasi, texnologik savodxonligi, tezkor tahlil qila olishi va mas'uliyatli yondashuvi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shuning uchun chegara xizmati xodimlari uchun texnik vositalardan foydalanish bo'yicha doimiy o'quv mashg'ulotlari tashkil etilishi lozim.

Chegara xavfsizligini ta'minlashda harbiy xizmatchilarning kasbiy tayyorgarligi ham asosiy omillardan biri hisoblanadi. Chegarachi harbiy xizmatchi murakkab vaziyatda tezkor qaror qabul qila olishi, shubhali holatlarni aniqlashi, xizmat quroli va texnik vositalardan foydalanishi, huquqiy tartib-qoidalarga rioya qilishi, zarur hollarda guruh tarkibida harakat qilishi kerak. Bundan tashqari, u psixologik barqaror, jismonan chidamli, intizomli, hushyor va vatanparvar bo'lishi zarur. Kasbiy tayyorgarlikning yetarli emasligi xizmat samaradorligini pasaytiradi, xatoliklar va xavfsizlik bo'shliqlarini keltirib chiqarishi mumkin.

Tashkiliy hamkorlik ham tahdidlarni bartaraf etishning samarali yo'nalishlaridan biridir. Chegara xavfsizligi faqat bitta tuzilmaning vazifasi emas. Bu jarayonda chegara qo'shinlari, bojxona organlari, ichki ishlar, migratsiya xizmati, mahalliy hokimiyat organlari, favqulodda vaziyatlar xizmatlari va boshqa mas'ul tashkilotlar o'zaro hamkorlikda faoliyat yuritishi lozim. Idoralararo axborot almashinuvi, qo'shma reydlar, profilaktik tadbirlar, tezkor shtablar va yagona ma'lumotlar bazasi xavfsizlik choralari samaradorligini oshiradi.

Chegaraoldi hududlarida mahalliy aholi bilan hamkorlik qilish ham muhim natija beradi. Aholi hududdagi shubhali harakatlar, notanish shaxslar, noqonuniy yo'laklar yoki xavfli holatlar haqida tegishli organlarga xabar berishi mumkin. Buning uchun

fuqarolarda huquqiy ong, vatanparvarlik hissi va davlat xavfsizligiga daxldorlik tuyg'usi shakllangan bo'lishi zarur. Shu maqsadda chegaraoldi hududlarida targ'ibot ishlari, uchrashuvlar, tushuntirish tadbirlari va yoshlar bilan profilaktik suhbatlar o'tkazib borish maqsadga muvofiqdir.

Xalqaro hamkorlik chegara xavfsizligini mustahkamlashda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ko'plab tahdidlar bir davlat hududi bilan chegaralanmaydi. Noqonuniy migratsiya, giyohvand moddalar savdosi, odam savdosi, terrorizm va transmilliy jinoyatchilikka qarshi kurashishda qo'shni davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik zarur. Tezkor ma'lumot almashish, qo'shma mashg'ulotlar, tajriba almashish, chegara nazorati tizimlarini muvofiqlashtirish va xalqaro huquqiy mexanizmlardan foydalanish tahdidlarni oldindan aniqlash hamda bartaraf etish imkonini beradi.

Tahdidlarni kamaytirishda profilaktika ishlari ham katta o'rin tutadi. Profilaktika deganda faqat huquqbuzarlik sodir bo'lgandan keyin chora ko'rish emas, balki uning oldini olish, sabab va sharoitlarini bartaraf etish, xavf guruhidagi shaxslar bilan ishlash, aholiga huquqiy tushuncha berish, yoshlarda noqonuniy faoliyatlarga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish tushuniladi. Chegara xavfsizligi sohasida profilaktik yondashuv kuchaytirilsa, huquqbuzarliklarning kelib chiqish ehtimoli kamayadi.

Shuningdek, chegara xavfsizligiga tahdidlarni bartaraf etishda tahliliy yondashuv zarur. Har bir aniqlangan holat, huquqbuzarlik yoki xavfli vaziyat yuzasidan chuqur tahlil olib borilishi, uning sabablari, ishtirokchilari, yo'nalishlari va takrorlanish ehtimoli baholanishi kerak. Tahliliy ma'lumotlar asosida xizmat yo'nalishlari qayta ko'rib chiqiladi, nazorat kuchaytiriladigan hududlar belgilanadi, xodimlar joylashtirilishi takomillashtiriladi va yangi profilaktik choralar ishlab chiqiladi.

Umuman olganda, chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi omillar ko'p qirrali bo'lib, ularni bartaraf etish ham kompleks yondashuvni talab qiladi. Bu jarayonda huquqiy me'yorlar, harbiy tayyorgarlik, zamonaviy texnologiyalar, idoralararo hamkorlik, xalqaro aloqalar, mahalliy aholi bilan ishlash va profilaktik tadbirlar o'zaro uyg'un bo'lishi zarur. Faqat shundagina davlat chegaralarining daxlsizligi, fuqarolar osoyishtaligi va milliy xavfsizlik manfaatlarini ishonchli himoya qilish mumkin bo'ladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi omillar bugungi kunda murakkab va ko'p qirrali tus olmoqda. Noqonuniy migratsiya, kontrabanda, transmilliy jinoyatchilik, terrorizm va ekstremizm xavfi, axborot xurujlari hamda chegaraoldi hududlaridagi ijtimoiy muammolar davlat xavfsizligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli chegara xavfsizligini ta'minlashda faqat nazoratni kuchaytirish emas, balki huquqiy, tashkiliy, texnik, profilaktik va xalqaro hamkorlikka asoslangan kompleks yondashuv muhim ahamiyatga ega.

Tavsiyalar

1. Chegara xavfsizligiga tahdid soluvchi omillarni erta aniqlash uchun zamonaviy videokuzatuv, dron, biometrik nazorat va tezkor axborot almashinuvi tizimlaridan samarali foydalanish zarur.

2. Noqonuniy migratsiya, kontrabanda va transmilliy jinoyatchilikning oldini olishda chegara qo'shinlari, bojxona, ichki ishlar, migratsiya xizmati va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish lozim.

3. Chegaraoldi hududlarida aholining huquqiy madaniyatini oshirish, yoshlar bilan profilaktik ishlarni kengaytirish va harbiy xizmatchilarning kasbiy tayyorgarligini muntazam takomillashtirib borish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Boyqobilov E., Xolmirzayev I. Chegara xavfsizligining daxlsizligi va uning milliy xavfsizlikning tarkibiy qismi sifatida muhimligi. // Scientific Progress, 2021.

2. Soliyev O. Xavfsizlik masalalari, muammolari va ularning kelib chiqishi. // Ilmiy maqola, 2021.

3. Latipova S.S.Q. O'zbekiston milliy xavfsizligini ta'minlashning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari. // Ilmiy maqola, 2023.

4. Po'latov A.S. O'zbekiston Respublikasi davlat xavfsizlik xizmati faoliyatining huquqiy asoslari. Monografiya. — Toshkent: Lesson Press, 2020.

5. Abdurahimova D.A. Harbiy pedagogika. Darslik. — Toshkent: Akademiya, 2022.

6. Abdurahimova D.A., Abidjanova M.A. Harbiy ta'lim tizimida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish. O'quv qo'llanma. — Toshkent: Akademiya, 2021.

7. Nasriddinov Ch.R. Harbiy psixologiya. — Toshkent: Fan, 2004.

8. Satibaldiyev Q.A.Sh. Harbiy psixologiya va pedagogika asoslari. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2007.

9. Sotib-Oldiyev A., Karimjonov A. Harbiy pedagogika. — Toshkent: Sharq, 2009.

10. Sotvoldiyev A.Yo. Chaqiriqqacha harbiy ta'limni tashkil etish va uning metodikasi. O'quv qo'llanma. — Toshkent: Aloqachi, 2010.

11. Ubaydullayev Sh., Gafurov B., Ubaydullayeva D. Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik. 11-sinf uchun darslik. — Toshkent: Ilm Ziyo, 2018.

12. Ubaydullayev Sh., Gafurov B., Ortiqov O. Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik. 10-sinf uchun darslik. — Toshkent: Ilm Ziyo, 2017.

13. Ro'zimov U.B. Pedagogik mahorat. Pedagogik texnologiyalarning oliy harbiy ta'limda qo'llanilishi. Ilmiy-uslubiy qo'llanma. — Toshkent: TOUQBYu, 2015.

14. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. — Toshkent: Iste'dod, 2008.

15. Ochildiyev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. — Toshkent: Muharrir, 2009.